

ציון

העורכים: נדב נאמן, ורד נעם, שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב



שנה פו • ב • תשפ"א

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

175	עומרי יצחק עבאדי: 'האגדה על נירון קיסר': יצירה ספרותית או תיעוד היסטורי?
191	נח חכם: האם היה 'גטו' יהודי באדפוז?
211	נילי אחיפז ועוזי ליבנר: מטמוני רצפה בבתי כנסת עתיקים
231	אסף ידידיה: צדיק או כופר: דמותו ההיסטורית של הרב יצחק בן אברהם גר (גרנבום) מאמסטרדם
263	עופר אשכנזי: זיכרון יהודי של עבר גרמני: יהודים מצלמים את גרמניה בתקופת הרייך השלישי
	ספרים ודברי ביקורת
295	חגית לבסקי: תרבות המרחצאות היהודית (על: מרים זדוף, לשנה הבאה במריינבד: העולמות האבודים של תרבות המרחצאות היהודית)
300	עודד היילברנר: חברים? זרים? אויבים? (על: Philipp Nielsen, <i>Between Heimat and Hatred: Jews and the Right in Germany, 1871–1935</i>)
305	אבי שילון: הוא היה גם נורא וגם גדול (על: יוסי גולדשטיין, בן-גוריון: ביוגרפיה)
311	חוקי שוהם: מזרח אירופה: תיבת התהודה של הזמר העברי (על: דוד אסף, שיר הוא לא רק מילים: פרקי מסע בזמר העברי)
316	מספרות המחקר
XII	תקצירים באנגלית

ספרים ודברי ביקורת

תרבות המרחצאות היהודית

מאת חגית לבסקי

מרים זדוף, לשנה הבאה במריינבד: העולמות האבודים של תרבות המרחצאות היהודית, תרגמה מאנגלית ברוריה בן-ברוך, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ט, 303 עמ'

האסוציאציה הראשונה שמתקשרת לכותרת הספר היא תרבותם המשתלבת של יהודי מרכז אירופה דוברי הגרמנית בעידן האמנציפציה. ואמנם, המרחצאות שסביבם סובב הספר מצויים באזור התרבות של מערב בוהמיה – קרלסבד, מריינבד ופרנצנסבד, ומדובר בעידן האמנציפציה וההשתלבות, למן השליש האחרון של המאה התשע עשרה ועד עליית הנאצים. ואולם, זהו רק חלק אחד של התמונה. על פי ספרה של מרים זדוף מתברר, ראשית, שבתרבות המרחצאות נטלו חלק כלל יהודי אירופה, ממזרחה וממערבה, ואפילו מעבר לה – מארץ ישראל ומאמריקה, ולא רק – ואפילו לא בעיקר – יהודי גרמניה. שנית, מדובר בתופעה יהודית ייחודית ולא דווקא בהשתלבות בתרבות הכללית.

פולחן המרחצאות התפתח מאז החל לצמוח מדע הבלנאולוגיה – השימוש במים מינרליים לצורכי ריפוי, ובד בבד עם צמיחת מעמדות הביניים הוא הביא להתפתחותה של תרבות המרחצאות. התפתחות האופנה הרפואית הזאת יחד עם הנגישות הגדלה והולכת הודות להתפתחות רשת הרכבות – כל אלה לא נגעו לכאורה ליהודים דווקא אלא לכלל מעמדות הביניים ולתהליך המודרניזציה שפקד אותם. והנה, מתברר שמאז ראשית התפתחותה של תרבות המרחצאות מילאו בה היהודים תפקיד מפתח – הן מצד ההיצע הרפואי והן מצד הצריכה ההמונית שאפיינה תרבות זו. מדוע דווקא היהודים? מצד ההיצע הרפואי – היהודים התבלטו בענף זה של רפואה פיזיקלית, שהתפתח בשולי מדע הרפואה האקדמי, כפי שעמדו בחזית המודרניזציה הרפואית בכלל. מאחר שיהודים הופלו לרעה בעולם האקדמי ואילו ענף הבלנאולוגיה הציע קריירה מקצועית נאה מחוץ לאקדמיה, הוא משך אליו במיוחד את היהודים. זה הזמן שבו גם התפתחו הנוירולוגיה והפסיכיאטריה, שהצביעו על קשר בין בעיות רפואיות פיזיות לבין בעיות עצביות ונפשיות (התפתחות שהמחברת אינה נזקקת לה בהסבריה). בתוך כך גם פיתחו רופאים יהודים את התאוריה בדבר התשישות העצבית המאפיינת את היהודי, המנוון מבחינה גופנית, וטענו שיש לטפל בה באמצעות ספורט ואימון גופני באוויר הצח. כפי שמציינת המחברת – כמעט כל מי שפסעו בטיילות של ערי המרחצאות סבלו בצורה זו או אחרת ממחלת המודרניות האופנתית, הלוא היא תשישות העצבים, ולא פעם נוסף לה גם חוסר שינה; היא הייתה מרכיב עצבי שהתלווה למגוון של מחלות. חרדה הייתה תופעה שכוחה במיוחד בערים הגדולות, בשל מקצב החיים המהיר

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פו (תשפ"א)]

ורביבו השינויים ואי הוודאות, והדעה הרווחת הייתה שהסובלים ממנה היו בעיקר אינטלקטואלים ויהודים. כל אלה הציבו את הטיפול במרחצאות, ובכלל זה גם את שתייתם של מים מינרליים, כטיפול האולטימטיבי בעיני היהודים, הן כרופאים הן כמטופלים. כתוצאה מכל אלה הפכה סצנת המרחצאות ליהודית בעיקרה. רוב הרופאים במרחצאות היו יהודים ורוב הנופשים במרחצאות בעונות הקיץ היו יהודים. נראה שכבר בשנות השמונים של המאה התשע עשרה היו היהודים כרבע מכלל האורחים במרחצאות, ומאו עלה שיעורם לכדי מחצית (לא הובהר בספר עד מתי). יתרה מכך, אופנת המרחצאות התפשטה גם לעבר המעמדות היהודיים העניים, בעיקר ממזרח אירופה, בזכותן של רשתות הצדקה והנדבנות היהודיות. כבר בשנת 1847 הוקם בקרלסבד בית חולים יהודי לעניים, ועד מלחמת העולם הראשונה נוצרה שם רשת צפופה של מוסדות הארחה ורווחה שאפשרה למטופלים יהודים נזקקים לשהות בקרלסבד לצורכי ריפוי.

עובדות היסטוריות אלה והסבריהן משמשים תשתית לתכליתו העיקרית של הספר: לשקף את החוויה העונתית אך המתמידה של תרבות המרחצאות; לצייר את פניה המגוונים של החוויה היהודית באותו עולם שמציאותו עונתית ושהתקיים כמעין מובלעת מבודדת (בימים אלה של מגפת הקורונה ישנה קונוטציה שלילית למושגים אלה) מן המציאות היום-יומית של היהודים בפזרתם, ומעין מפלט זמני ממציות זו; ויחד עם זאת לאפייין את פניה ותפקידה ביצירת העולם היהודי, על אף תפוצתו ומרכיביו השונים ואף המתנגדים זה לזה.

כדי לצייר תמונה זו יוצרת המחברת מבנה שאותו היא מכנה מרחבי-מעגלי ולא כרונולוגי-היסטורי. הספר בנוי מארבעה חלקים. החלק הראשון, 'בארה של מרים', כולל ארבעה פרקים ומתאר את הגורמים המקומיים שיצרו את הרקע להתפתחות המרחצאות כמקומות בעלי תשתית המתאימה ליהודים: רופאים ונותני שירותי רפואיים אחרים ממוצא יהודי שמשכו מבקשי מרפא יהודים דווקא. ריבוי היהודים יצר ביקוש שהביא יזמים וסוחרים יהודים, עד להקמתם של מלונות ומסעדות יהודיים, מקוואות ובתי כנסת. החלק השני, 'בית דמיוני', כולל שלושה פרקים (ה-ז). הוא מתאר את התרבויות היהודיות השונות ואת היחסים ביניהן, שפעלו מאחורי חזית משותפת של מציאות מאחדת ושל אשליה קוסמופוליטית, עד קריסתה במלחמת העולם הראשונה. החלק השלישי (שכותרתו המזוהה 'אודֶרְדֶק' מנומקת באריכות אך לא בבהירות) עוסק בקהילות היהודיות המקומיות שהיו בעלות כפל פנים – בעונות הרחצה ומחוצה להן. הן התהוו כתולדה של הנוכחות היהודית הניכרת בעונות הרחצה אך מעמדן המקומי בין העונות הלך והתערער במציאות של לאומנות גוברת אחרי מלחמת העולם הראשונה. ואילו החלק האחרון, 'הוטופיה' (אוטופיה יהודית), בוחן את תדמיתם המשתנה של המרחצאות לאור התגברות התודעה הכלל-יהודית, המאחדת כלפי פנים והנבדלת כלפי חוץ.

התמונה היהודית בעליל של המרחצאות הללו מבוססת בעיקר על רשמים חזקים העולים מעיתוני המרחצאות, מפרסומים – יהודיים ואחרים – של ערי המרחצאות, מן התכתובות של יהודים ושל לא-יהודים ומעדויות ספרותיות למכביר. לדוגמה, כתביהם ומכתביהם של אישים ידועים: קרל מרקס, פרנץ קפקא, י"ל גורדון, היינריך גרץ, שלום עליכם, ש"י עגנון ועוד ועוד. המחברת מפליאה להשתמש במקורות הללו כדי לשקף תמונה חיה ומשכנעת של עולם המרחצאות. היא משלבת את המציאות הבדייונית המתוארת בכתבים הספרותיים עם עדויות

אישיות המובאות במכתבים, ואת כל אלה גם עם יומני רופאים ועיתונות המרחצאות: פרסומות ומאמרים, קריקטורות ותמונות.

הספר מגולל בלשון ציורית, חיה ומרתקת את הוויית המרחצאות: התשוקה לעולם קוסמופוליטי, למפגשים ולנראות הדדית 'בעולם הגדול'. למעשה הייתה זו אשליה, והיא לוותה בסקרנות ובחשדנות: המגעים בין יהודים לנוכרים שהיו כנראה מצומצמים, ולאורם נראית הופעתו של יורש העצר הבריטי (שאף הצטלם בחברת חסידים) יוצאת דופן ואף מעוררת התפעלות; הסקרנות והחשדנות גם כשמדובר במפגש בין ה'אוסטיודן' לבין יהודי התרבות המערבית נוכח הופעתם האקוויטית של רבנים (צדיקים) וקהל חסידיהם; האווירה המיוחדת במלונות ובמסעדות יהודיים; תפקידן של עונות הקיץ כזירה למפגשים לשם שידוך או לשם החלפת דעות בין הוגים וסופרים מכל הזרמים. ואולם, בתוך הבעה הנינוחה של הוויית ההבראה והבילוי באווירה בין-לאומית מבעבעת האנטישמיות המתגברת. היא יוצרת חיץ בין הנופשים היהודים לזולתם ומחזקת את תחושת השייכות ההדדית בין יהודים ממזרח וממערב לבין הקהילות היהודיות המקומיות, בפרט לאחר מלחמת העולם הראשונה.

ראוי להדגיש במיוחד את השימוש המעשיר ביצירות בדיוניות כמסגרת לדיונים. מובהק במיוחד לשיטתה הספרותית של המחברת הוא השימוש במפה האוטופית – 'הוטופיה' – כהקדמה לחלקן הרביעי של הספר (שאליו אחזור להלן). אדגים שיטה זו בניתוח חלקו השני של הספר – 'בית דמיוני' – הפותח בפרק 'שיחה'. המוטו לפרק זה לקוח מתוך התסריט לסרטו של אלאן רובי-גרייה מ-1961 'אשתקד במריינבד'. הפרק עצמו מוקדש לשיחתו של הסופר פיליפ רות' עם הסופר אהרן אפלפלד בירושלים בשלהי שנות השמונים על ספרו של אפלפלד 'באדנהיים', שבו מתוארת עיר מרחצאות בדויה באוסטריה. נפגשים בה טיפוסים שונים ומנוגדים ועונת הקיץ הופכת לפארסה של התענגות נואשת, מנותקת מן העולם החיצון. אפלפלד מציין שהרומן מושתת על זיכרונות ברורים מילדותו הטובעים בתחושה שנוצקה בשואה. מן הדברים עולה התחושה שבקרב האנשים במרחצאות כבר קיננה בסתר המודעות לגורל הצפוי ליהודים. המחברת מסכמת שהמרחב היהודי המגונן, האקסטרטוריאללי, של ערי המרחצאות התגבש בשנותיה האחרונות ורוויות המתח הלאומי של האימפריה ההבסבורגית. משום כך מבנה גן העדן שלהן נאלץ להתמודד עם המתחים שאיימו עליו. לכן היא מציינת שבתוך האווירה הבין-לאומית האנונימית החלה לחלחל ההזדהות וההפרדה הלאומית, כפי שיתואר בפרקים הבאים.

בפרק השישי, 'אי-מפגשים' (תרגום של המונח הגרמני 'Vergegenung' שטבע הפילוסוף מרטין בובר כדי לתאר מפגשים שלא התקיימו), עומדת המחברת על התשוקה של מעמד הביניים להשתתף בחיי הידוענים. המרחצאות נענו לתשוקה זו בפרסומיהם המרובים בדבר ה'מי ומי' שפוקדים אותם, ובאירועים שהציעו הזדמנות לצפות בידוענים או לשמוע אותם, אך בעצם כמעט אף פעם לא לפגוש אותם ממש. הפרק השביעי עוסק במפגשים בין יהודים ליהודים מרקע דומה, ואף במפגשים הולכים וגוברים בין יהודים ממעגלי תרבות שונים. כך, למשל, כבר סביב שלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים התפתחה במיוחד מריינבד כמקום מפגש מרכזי לנציגי ההשכלה והצינונות האירופית. אישים כחיים נחמן ביאליק, חיים וייצמן, יוסף קלאוזנר ונחום סוקולוב הגיעו למרחצאות ערב נסיעתם להשתתף בקונגרסים הציוניים בבאזל, בהאג או בהמבורג, וארגנו דיונים על התרבות העברית, ערבי קריאה והרצאות.

ואכן מרכזיותם של מרחצאות ביהמיה כמקום מפגש יהודי המעצים תודעת איחוד מזה ותחושת היבדלות מן העולם מזה מגיעה לידי מיצוי וביטוי בחלקו הרביעי של הספר – 'הוּטופיה' (היה כדאי לנקד את השורוק כדי לא ליצור אסוציאציה לשם המפורש). הפרק המרכזי בחלק זה, 'לנסוע לבוהמיה', מוקדש לכינוסו של הקונגרס הציוני הי"ב בקרלסבד בקיץ 1921. היה זה הקונגרס הציוני הראשון מאז 1913, לאחר הפסקה של שמונה שנים, והכינוס המכוון לאחר התמורה המהפכנית שהתחוללה במעמד של העם היהודי ושל התנועה הציונית בזירה הבין-לאומית לאחר מלחמת העולם הראשונה, הצהרת בלפור וכינון הבית הלאומי בארץ ישראל תחת שלטון המנדט הבריטי. קרלסבד הפכה בימי הקונגרס לעיר 'יהודית', שבה הופגנה ישות יהודית לאומית בולטת, גאה ובטוחת בעצמה. ניתן לראות בכך את שיאה של תופעת היהודיות של המרחצאות, שהיא מוקד הספר.

הספר מצליח להעלות מן האוב תמונה חיה ומשכנעת של חוויית המרחצאות כבועה המנותקת מן המציאות המשתנה, אך סוד כוחו טמון בחולשתו של הממד ההיסטורי שבו. הוא מצייר תמונה שכמעט אינה משתנה לאורך תקופה של כשבעים שנה. בתקופה זו חלו עליות ומורדות במעמדם ובמצבם של יהודי מזרח אירופה ומערבה. תחילתה בתהליך השתלבות מואץ במערב שטמן בחובו אנטישמיות כמוסה אך גם פוליטית; המשכה בפרעות, בפוגרומים ובהגירה המונית מרוסיה וממזרח אירופה; ושיאה במשבר של מלחמת העולם הראשונה וכל מה שבא בעקבותיה: משבר הפליטים, המשבר הכלכלי, נפילת האימפריה ההבסבורגית, נפילתה של רוסיה הצארית, המהפכה הבולשביקית ויצירתה של ברית המועצות הקומוניסטית, התמורה המהפכנית במעמדה של פולין כמדינה לאומית רבת מיעוטים ובמצב היהודים בה, יצירתה של המדינה הצ'כוסלובקית והמאבקים האתניים בתוכה, עליית הלאומנות הגרמנית והנאציזם, ולבסוף סיפוח צ'כיה (בוהמיה) בידי גרמניה הנאצית.

ואולם הספר שלפנינו, אף בהתייחסו למקצת התמורות האלה, עוסק בהן בעיקר במידה שהשפיעו על ערי המרחצאות ועל אוכלוסייתן הקבועה, ופחות מכך על הרוחצים שבאו מדי שנה בשנה מן המקומות שבהם התרחשו התמורות הללו. כך, למשל, מצהירה המחברת שמלחמת העולם הראשונה חוללה מפנה, אך למעשה אין דיון במפנה זה, להוציא הצפתן של ערי המרחצאות בפליטים (לאו דווקא יהודים). יוצא מן הכלל הוא הדיון בתמורות במצבה ובמעמדה של הקהילה היהודית בערי המרחצאות לאור עליית הלאומנות הגרמנית ועימה התוקפנות האנטישמית בערי המרחצאות. למרבה הפלא עולה הרושם שההרעה – גם במצבם של יהודי גרמניה ולא רק של אלה שבמזרח אירופה – מחזקת דווקא את המשך הנהירה היהודית לאותה בועה של עולם המרחצאות, כנראה ללא חשש שהנהירה והריכוז היהודי הבולט יכולים לעורר איבה כלפיהם. אכן, נראה שהם יכלו לסמוך על עוצמתם של ההיבטים הכלכליים, שיניעו את המשך קיומו של עולם המרחצאות במנותק מן האנטישמיות.

ואכן, בדיקה דקדקנית של המקורות המשמשים את המחברת מעלה שרובם לקוחים מן השליש האחרון של המאה התשע עשרה ורק מיעוטם מתקופת הסערות הגדולות והמשברים ההיסטוריים שהשפיעו בצורה רדיקלית על העולם היהודי. יתרה מכך, עולמם של יהודי גרמניה כמעט שאינו מיוצג בספר. רוב המובאות לאפיון יהודים דוברי גרמנית, משולבים ואף חילוניים, באות מתחום האימפריה ההבסבורגית ולא מגרמניה. האומנם פקדו יהודי גרמניה בעיקר את המרחצאות

שבארצם? ואולי לאחר חוקי נירנברג מצאו יהודי גרמניה מזור במרחצאות בוהמיה? אין המתברת נזקקת לשאלה זו.

חולשתו ההיסטורית של הספר ניכרת גם בהתייחסות המעטה לסוגיות כלכליות: האם בתקופה שלאחר המלחמה היה משבר כלכלי אחד רצוף וזהה בכל רחבי אירופה? ובעיקר מתמיהה ההתייחסות המרפרפת לאנטישמיות הגוברת בכל מרכז אירופה ומזרחה לאור השתלטות הנאציזם והפשיזם. ההתמקדות בערי המרחצאות אינה מספקת הסבר להמשך הנהירה של היהודים למרחצאות למרות ההרעה הגוברת במצבם ובמעמדם. בהקשר זה מטרידה ההסתמכות על זיכרונות הילדות של אהרן אפלפלד, יליד 1932, כתשתית לטיעון שהנהירה היהודית למרחצאות המשיכה על אף הכול. אין ספק שבשנות השלושים, ובוודאי בשנים המאוחרות, חלה תמורה של ממש. והנה, בכל זאת התכנס במריינבד בקיץ 1937 הכינוס היהודי הגדול ביותר שידעה עיר זו מעודה – הארגון העולמי של היהדות האורתודוקסית: אגודת ישראל. הצבתה של שנת 1938 כשנה החותמת את הדיון בעולם המרחצאות היהודי מוצאת כאן את הצדקתה ההיסטורית, כביכול. ובכל זאת, אין בה מענה לשאלה אם המשיכו היהודים לנהור למרחצאות מדי קיץ כמימים ימימה. אין הספר מציע הסברים או מספק עובדות היסטוריות נסיבתיות על תמיהה זו.

ולבסוף שתי הערות טכניות. הספר מביא תמונות רבות כדי להמחיש ביתר שאת את ההוויה המתוארת בספר, אך למרבה הצער מדובר בתמונות שחור-לבן שאינן סרוקות ברמה גבוהה. לכן הן מאבדות מכוון לתמוך בתיאורים המילוליים.

והערה קטנה לתרגום. המקור הגרמני של החיבור הופיע ב־2007 והתרגום האנגלי הופיע ב־2012. והנה, התרגום העברי נעשה לא מן המקור הגרמני אלא מן האנגלית. רצוי תמיד לתרגם מן המקור, מה גם שמדובר בטקסט שהממד הספרותי שבו חשוב ביותר. אף שהיה אולי בתרגום מאנגלית כדי לפתור הרקה מן התחביר הגרמני המורכב לתחביר עברי קצר ובהיר, לא נמלטה המתרגמת ממשפטים מורכבים וארוכים, שלעיתים ניתן להבינם רק בקריאה שנייה ושלישית.

CONTENTS

- 175 Omri Y. Abadi: 'The Legend of the Emperor Nero's Campaign against Jerusalem' – A Literary Creation or an Historical Account?
- 191 Noah Hacham: Was There a Jewish 'Ghetto' in Edfu?
- 211 Nili Ahipaz and Uzi Leibner: Floor Deposits in Ancient Synagogues
- 231 Asaf Yedidya: A Righteous Rabbi or a Hypocritical Heretic: The Historical Persona of Rabbi Isaac Ger (Graanboom) of Amsterdam
- 263 Ofer Ashkenazi: Jewish Memory of a German Past: How Jews Photographed the Third Reich

Books and Reviews

- 295 Hagit Lavsky: The Jewish Spa Culture (on: Mirjam Triendl-Zadoff, *Next Year in Marienbad: The Lost Worlds of Jewish Spa Culture*)
- 300 Oded Heilbronner: Friends? Strangers? Enemies? (on: Philipp Nielsen, *Between Heimat and Hatred: Jews and the Right in Germany, 1871–1935*)
- 305 Avi Shilon: He Was Awful – But He Was Great, Too (on: Yossi Goldstein, *Ben Gurion: Biography*)
- 311 Hizky Shoham: Eastern Europe: The Sound Box of the Hebrew Song (on: David Assaf, *Song is More than Words: Chapters in the History of the Hebrew Song*)
- 316 Research
- XII Summaries

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL,
NADAV NA'AMAN, VERED NOAM, JONATHAN J. PRICE

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV



VOLUME LXXXVI • 2 • 2021

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM